

LA DEMOCRÀCIA
EN CRISI
I EL DESCONTENTAMENT
GLOBAL

EL DECLIVI DEMOGRÀFIC I EL FUTUR
DE LA DEMOCRÀCIA

RESISTÈNCIA A L'EROSIÓ DEMOCRÀTICA:
ESTRATÈGIES D'OPOSICIÓ

EL RETROCÉS DEL LIBERALISME

EL DECLIVI
DEMOGRÀFIC
I EL FUTUR DE LA
DEMOCRÀCIA'

IVAN KRASDEV

President del Centre d'Estratègies Liberals
de Sofia i membre permanent de l'Institut
d'Humanitats i Ciències Socials de Viena
(IWM)

Una de les evidències polítiques que ens deixa l'actual context postCOVID és el fet que la política europea ja no s'estructura al voltant de la tradicional oposició ideològica entre la dreta i l'esquerra, sinó que avui ho fa al voltant de dos imaginaris apocalíptics contraposats. El primer és l'imaginari *ecològic*, que es desencadena davant la perspectiva d'una futura catàstrofe ecològica i alimenta la sensació que, si no actuem per canviar la manera de viure i produir —si no demà, sí demà passat—, la vida humana desapareixerà de la faç de la terra. El segon és l'imaginari *demogràfic*, al que mou la por a la desaparició com a col·lectiu —no com a espècie—, és a dir, la por a que desaparegui «el meu poble» i «la nostra forma de vida».

El poeta i pensador polític alemany Hans Magnus Enzensberger, mort el 2022, va copsar millor que ningú la naturalesa de l'imaginari *demogràfic* europeu quan va diagnosticar el 1994 que Europa pateix «bulímia demogràfica»: un pànic reprimat que li provoca la por «a que en un mateix territori hi pugui haver alhora massa població i massa poca», és a dir, massa pocs dels nostres i massa dels altres². Aquest fet respon a l'evidència de que, a grans trets, la població nascuda a Europa disminueix al temps que els no europeus emigren massivament cap al vell continent.

Si fem un cop d'ull a les xifres, hi ha projeccions que assenyalen que pels volts de 2040, un terç de la població d'Alemanya no haurà nascut en aquest país. Segons Stephen Smith, nou milions de persones d'origen africà residien a Europa el 2019 i en el cas de produir-se «una onada migratòria africana sostinguda», amb desplaçaments de persones cap al nord, el 2050 la xifra podria ascendir a «entre 150 i 200 milions d'afroeuropaus, comptant els immigrants i els seus fills»³.

La por al despoblament no és un fenomen nou. En canvi, el que si és nou del debat actual, a mig camí entre el derrotisme poètic i el racisme elegant, és el paper de les projeccions demogràfiques a l'hora de sacsejar els sentiments de l'opinió pública. Unes ansietats demogràfiques s'alimenten, tant a Europa com arreu del món, no només de les projeccions dels demògrafs, sinó també de les percepcions públiques sobre la dinàmica i la distribució ètnica, que sovint són força inexactes i estan allunyades de la realitat. Per exemple, un estudi recent ha revelat que els estatunidencs, de mitjana, pensen que les persones nascudes a l'estranger representen el 37% de la població del seu país, quan en realitat, són només el 13,7%⁴. De manera similar, els francesos pensen que una de cada tres persones del seu país és musulmana (33%), si bé la xifra real és molt inferior, una de cada tretze (7,7%)⁵.

Malgrat que la majoria dels europeus actuals són nascuts al continent, això no és impediment per a que cada cop siguin més els que s'imaginin un futur en què han esdevingut una minoria perseguida, un escenari hipotètic en el qual per la seva pròpia dinàmica de majories, la democràcia hauria esdevingut el seu pitjor enemic. La recerca desenvolupada a principis de la dècada passada per les psicòlogues socials Jennifer Richeson, de la Yale University, i Maureen Craig, de la New York University, subratlla la importància de l'imaginari *demogràfic* per a la configuració del poder polític. Richeson i Craig van descobrir que a les societats democràtiques, la dimensió del grup és un indicador de dominació, i també que un grup que s'empetiteix progressivament, tendeix a sentir-se amenaçat i desproveït de poder. Les seves conclusions, que es van publicar per primera vegada el 2014, assenyalen que els estatunidencs blancs a qui es va assignar a l'atzar la lectura de l'informe del

1. Aquest text es basa en l'article «Democracy, demography and the East-West divide in Europe», publicat per Ivan Krastev al Groupe d'Études Géopolitiques (GEG), gener de 2022.
2. Vegeu Enzensberger (1994: p. 117).

3. Vegeu Smith (2019: p. 7) i Millman (2015).
4. Vegeu Metha (2019).
5. Vegeu Neidig (2016).

padró que afirmava que, el 2044, els blancs ja no serien un grup majoritari als Estats Units, eren més propensos a expressar sentiments negatius cap a les minories racials, en comparació amb els que no l'havien llegit. També eren més propensos a donar suport a polítiques restrictives de la immigració i a afirmar que els blancs probablement perdrien estatus i patirien discriminació en el futur.

Aquesta realitat contrasta amb l'imaginari *ecològic*, que es defineix com a cosmopolita i que funciona partint del supòsit que la humanitat es podria salvar si tots actuem conjuntament. Això el diferencia de l'imaginari *demogràfic* que és de naturalesa nativista, ja que actua partint del supòsit que els altres volen reemplaçar-nos i que hem d'evitar que ho facin.

Els activistes climàtics qüestionen l'ètica de tenir fills en un món abocat a l'autodestrucció. Els nacionalistes consideren traïdores totes les famílies amb menys de tres fills. Tanmateix, ambdós imaginaris comparteixen un sentiment d'extrema urgència: tant els activistes pel clima com els populistes nacionalistes comparteixen la sensació de tenir molt a prop la fi del món.

Quina importància té la divisió Est/Oest a Europa?

Si acceptem que la política europea actual està protagonitzada per una disputa entre els que volen «salvar la vida» i els que volen salvar «el nostre model de vida», quina importància té, en aquest context, la divisió Est/Oest a Europa? com afectarà aquesta divisió al futur de la Unió Europea i què hem de tenir en compte al respecte?

La nostra argumentació és que els imaginaris *ecològic* i *demogràfic* estan presents en totes les societats europees. L'imaginari *ecològic* és el predominant a l'Europa Occidental, on els partits i les sensibilitats ecologistes estan en augment, mentre que l'imaginari *demogràfic* és el que configura la política de l'Europa de l'Est.

Però la divisió Est/Oest no és l'única divisió important avui a Europa a l'hora de determinar els valors i les preferències polítiques de la població: si volem saber quins valors i afinitats polítiques té un ciutadà europeu, no només cal saber en quin país viu, cal fixar-se en si aquest ciutadà viu al centre d'una gran ciutat o en una zona rural (de fet, avui Varsòvia s'assembla més a Berlín pel que fa als valors, que no pas el camp polonès). Això si, la divisió Est/Oest és significativa ja que suposa molt més que una simple divisió entre els ciutadans: escenifica una divisió entre els governs i els estats. Els conflictes actuals entre Brussel·les, d'una banda, i Polònia i Hongria, de l'altra, en són un exemple paradigmàtic perquè subratllen estereotips culturals preexistents i accentuen les diferents trajectòries històriques de la construcció de l'Estat a l'Est i a l'Oest del continent. En termes filosòfics, podem afirmar que la divisió Est/Oest és la més important per a la UE, ja que és el conflicte amb més probabilitats de conduir cap a la desintegració de la Unió.

La diferència entre tenir cames i tenir arrels

Tal com assenyala l'acadèmic israelià Liav Orgad en el seu influent llibre *The Cultural Defense of Nations* (2015), «mai en la història de la humanitat no s'havia atorgat tanta atenció als desplaçaments humans». Entre el 2010 i el 2019, el nombre de migrants al món s'ha incrementat en 51 milions de persones, fins a situar-se als 272 milions. Això representa el 3,5% de la població mundial el 2019, un increment significatiu respecte el 2,9% del 2010. I la previsió és que aquestes xifres segueixin augmentant.

Tal com va escriure George Steiner, «allà on els arbres tenen arrels; els homes i les dones, hi tenen cames». És natural doncs, que les persones utilitzin les seves cames per desplaçar-se als llocs que els semblin més idonis per gaudir d'una vida millor. Aquesta idea es com-

**Estaran encara disposats
els partits polítics, assetjats
per la por al declivi
demogràfic, a confiar en
la democràcia i les seves
regles?**

plementa amb el que afirma la catedràtica de Dret i Afers Globals de la Universitat de Toronto, Ayelet Shachar, quan argumenta en el llibre *The Birthright Lottery* (2009) que la pertinença a un Estat –amb el seu nivell particular de riquesa, estabilitat i trajectòria en matèria de drets humans– té un impacte considerable en la configuració de la nostra identitat, la nostra seguretat, el nostre benestar i el ventall d'oportunitats reals al nostre abast. És d'acord amb aquesta idea, que podem suggerir que el bé més preuat de qualsevol ciutadà alemany, avui en dia, és el seu passaport; no és estrany doncs que els mateixos alemanys temin que de resultes d'una generalització d'aquest bé preuat, pugui donar-se una devaluació del seu passaport, amb efectes similars als que pot tenir la inflació sobre l'economia, ja que tots els béns perden valor quan es tornen abundants. Si ho posem en context, la plena pertinença a una societat benestant esdevé un tipus complex d'herència de béns: un privilegi que es transmet –per llei– a un grup restringit de beneficiaris sota determinades condicions que perpetuen el traspàs, als seus hereus, d'aquest privilegi tan preuat. Aquest llegat comporta multitud de drets, beneficis i oportunitats que tenen un valor incalculable. Excloent el 4% de població migrant, el 96% restant de la població mundial –que representa més de sis mil milions de persones– rep aquesta pertinença vitalícia gràcies a la loteria del lloc de naixement i, o bé decideix conservar-la, o bé es veu obligada a fer-ho.

Aquests drets adquirits gràcies a la loteria del lloc de naixement qüestionen la gran promesa de la política liberal i defineixen el paper central de les migracions en els afers internacionals. En el món actual interconnectat, la migració és la nova revolució, però no a l'estil de la revolució de les masses del segle xx, sinó com una revolució del segle XXI impulsada per l'èxode d'individus i famílies. No s'inspira en la propaganda amb caires ideològics d'un futur imaginari espectacular, sinó en fotografies de *Google Maps*

que mostren com és la vida a l'altre costat de la frontera. És per això que el problema insalvable del liberalisme modern és com garantir el dret de les persones a travessar les fronteres en la seva cerca de llibertat i felicitat i, alhora, no vulnerar el dret dels estats de protegir les seves pròpies fronteres.

Segons el Banc Mundial, els migrants que es desplacen de països amb rendes baixes a països amb rendes altes normalment guanyen de tres a sis vegades més del que guanyen als seus països d'origen. Si sou d'un país en desenvolupament i busqueu un futur que garanteixi seguretat econòmica als vostres fills, el millor que podeu fer és assegurar-vos que neixin al Canadà, als Estats Units o a la Unió Europea. Predir l'impacte polític d'aquest desplaçament massiu de persones no és una tasca gens fàcil, especialment en el context de la futura crisi ecològica, però és una qüestió que ja impregna l'imaginari polític de les societats en la línia dels dos imaginaris que hem mencionat anteriorment: l'imaginari *ecològic*, que ens atemorix amb l'amenaça cada vegada més gran que la gent es veurà forçada a abandonar la seva terra; i l'imaginari *demogràfic*, que ens angossa amb el pronòstic que vindran altres persones a poblar els seus països, en el cas d'Europa, cada cop més buits per la baixa taxa de natalitat de les societats europees.

En aquest sentit, l'estremidosa hostilitat cap als refugiats que van mostrar els governs i les societats de l'Europa de l'Est durant la crisi de refugiats de 2015 no es pot explicar només per l'arribada d'estrangers, sinó també pel trauma de les desenes de milions d'europeus de l'Est que han abandonat casa seva en els darrers trenta anys. Els europeus de l'Est tenen sentiments ambivalents respecte l'obertura de fronteres a l'interior de la UE, perquè la llibertat de moviments és alhora el millor i el pitjor que els ha passat: el millor perquè la gent pot viatjar, estudiar i treballar a l'estranger, però, al mateix temps, el pitjor perquè el metge del poble o un veí molt proper pot decidir marxar a treballar a l'Oest.

A l'Europa de l'Est, la retòrica nacionalista dels governs populistes no només pretén evitar l'arribada d'estrangers als seus territoris, sinó que també vol evitar que els seus ciutadans sentin el desig d'abandonar el seu país d'origen. Assegurant que l'Europa Occidental ha estat envaïda per migrants procedents de l'Orient Mitjà i que Occident ha deixat de ser Occident, els líders populistes de l'Europa de l'Est esperen convèncer el jovent dels seus països perquè abandonin el somni d'emigrar a l'Oest.

La política del determinisme demogràfic a les darreres eleccions als Estats Units

Durant les darreres eleccions als Estats Units celebrades el 2020, tal com va informar Fox News el 14 de novembre, desenes de milers de partidaris del president Donald Trump –furiós i decidits a salvar el seu país tot cridant consignes com «ens han robat les eleccions!»– es van congregar a Washington DC per denunciar frau electoral i exigir a Donald Trump que no reconegués el president electe, Joe Biden.

Les protestes massives per frau electoral no són un fet excepcional en la història de la democràcia. En aquest cas, però, el més desconcertant dels actes postelectorals pro-Trump no era l'acusació de frau, sinó l'afirmació que les eleccions mai més no tornarien a ser justes. Els partidaris de Trump no estaven enfurismats pel recompte, sinó per la configuració del cens electoral. A parer seu, el frau electoral als Estats Units no s'havia comès manipulant les urnes, sinó gràcies a l'obertura de les fronteres i als escassos obstacles a la nacionalització dels estrangers il·legals, polítiques introduïdes pels demòcrates que, d'aquesta manera, intentaven assegurar-se la seva preeminència futura remodelant l'electorat en benefici propi. Els pro-Trump acusaven els seus oponents de robar-los el país a través de les eleccions i d'intentar desmantellar el poble americà i formar-ne un de nou. El mateix Donald Trump

va afirmar, en un míting electoral el 2016, que «aquestes seran les darreres eleccions en què els republicans tindran l'oportunitat de guanyar, perquè onades de persones travessaran la frontera; vindran immigrants il·legals, obtindran els papers i podran votar. I quan tot això passi, oblideu-vos de guanyar».

Trump ha estat el polític que, amb major grandiloqüència, ha posat veu a la por dels votants del grup demogràficament dominant que temen quedar marginats políticament pel canvi demogràfic i generacional. La negativa de Trump a reconèixer la derrota i l'afirmació dels seus partidaris que aquestes podrien ser les darreres eleccions reflecteixen el moment en què els temors demogràfics van posar una part considerable dels votants republicans en contra de la democràcia.

Una condició bàsica per a la sostenibilitat de la democràcia és que hi hagi la convicció que els que perden avui les eleccions accepten la derrota principalment per dos motius: un és que perdre unes eleccions en una democràcia no suposa una gran pèrdua, els perdors no tenen por que els detinguin o que els prenguin les propietats; l'altre motiu és que els que perden tenen bones raons per creure que poden guanyar els propers comicis. La creença que els que perden avui tenen l'oportunitat de guanyar demà és un prerrequisit per a la perdurabilitat de la democràcia. En una democràcia, en comptes d'assaltar els carrers o atrinxer-se en els seus despatxos, els que perden canalitzen la seva decepció en la preparació de les properes eleccions. Però, què passa si els partidaris d'un partit que ha perdut les eleccions creuen que estan condemnats al fracàs i que no poden tornar a guanyar mai més? I si el seu pessimisme està alimentat per l'angoixa que els seus possibles votants disminueixin, mentre els dels seus possibles votants adversaris augmenten com a conseqüència de la immigració i al futur canvi d'una nova generació que senten tan aliena com els migrants? En una guerra, l'heroisme de les tropes pot arribar a ser més important que el nom-

bre d'efectius, però no en una democràcia; en una democràcia, decideixen els números, els vots. I heus aquí la pregunta: estaran encara disposats els partits polítics, assetjats per la por al declivi demogràfic, a confiar en la democràcia i les seves regles?

La democràcia és un joc de sumes i restes. Quan els números canvien, el poder canvia de mans. La narrativa democràtica accentua el fet que el poder canvia de mans perquè els votants canvien d'opinió. Tanmateix, tenim evidències que això no és sempre així: en realitat, el poder també pot canviar de mans si la població canvia, cosa que pot passar quan una nova generació amb unes preferències molt marcades com a col·lectiu arriba a la majoria d'edat, com va ser el cas de les democràcies occidentals durant les dècades de 1960 i 1970. També pot passar si un grup nombrós de nous votants entra en el sistema polític i el remodela, com va succeir a molts països quan es va establir el sufragi universal. Aquesta situació també la va viure Israel després de la Guerra Freda, quan multitud de jueus van arribar al país procedents de l'antiga Unió Soviètica per esdevenir ciutadans israelians. L'Europa Central i de l'Est també ha estat testimoni d'una altra manifestació d'aquest fenomen, però en sentit invers quan milions de persones han emigrat, la majoria cap a Occident, amb el desig de viure en societats més obertes i progressistes, erosionant d'aquesta manera la base del vot potencial de les forces polítiques liberals.

En aquest context, la por envers la migració no és l'aversion a la diversitat cultural, ni la por a la possibilitat que els migrants ens prenguin la feina, sinó la por a perdre el poder. Ser una majoria és la vertadera identitat dels votants blancs de Trump, tret singular que comparteixen amb els populistes de l'Europa de l'Est.

No fa gaire, els republicans estaven disposats a acceptar el canvi demogràfic dels Estats Units amb la promesa d'una nova majoria republicana. Així ho expressava l'estratega republicà Donald T. Critchlow quan afirmava

que «el supòsit que la demografia afavoreix els demòcrates com a partit del futur és erroni»⁶. Segons Critchlow, la base demòcrata –una convulsa coalició de dones, minories i votants joves– acabaria derrotada pel domini republicà, que rebria el suport del vot dels hispanoamericans i els asiaticoamericans. Els asiaticoamericans –que ocupen les posicions més altes quant a rendiment acadèmic– són els enemics naturals dels programes de discriminació positiva. El fet que la majoria dels hispans es considerin blancs i visquin en barris no segregats racialment i amb rendes mixtes, els fa més oberts als arguments republicans. Però en el moment en què el nativisme esdevingui una ideologia republicana, corren el risc real de perdre el suport dels grups minoritaris.

El determinisme *demogràfic*, manifestat pels partidaris de Trump i els seus admiradors de l'Europa de l'Est, erosiona la democràcia quan pressuposa que podem saber –o, si més no, predir– a qui votarà una persona sabent únicament la seva identitat ètnica i racial. La seva opinió és que, en una època de polítiques identitàries, les eleccions han començat a assemblar-se als censos. Però si les eleccions s'assemblen als censos, el deure principal del vertader patriota és evitar que les classes polítiques es contaminin ètnicament. Els governs nacionalistes poden tolerar els treballadors estrangers, però no són gaire propensos a concedir-los la ciutadania ni a integrar-los en la societat política.

En el famós discurs de 1949 «On the development of citizenship», el sociòleg anglès T. H. Marshall distingia les dimensions civil, política i social de la ciutadania. Segons la seva versió de la història, Occident va trigar tres segles a guanyar la guerra pels drets. El segle XVIII va estar marcat per la lluita pels drets civils, la llibertat d'expressió i de religió i la igualtat davant la llei. El segle XIX va ser clau en la lluita pels drets polítics, i fou aleshores quan es va aconseguir establir el dret de vot

d'una part molt més gran de la població. Votar, que havia estat un privilegi, va esdevenir un dret. Finalment, l'auge de l'estat del benestar al segle XX va ampliar el concepte de ciutadania a les esferes social i econòmica en reconèixer unes condicions mínimes i bàsiques de salut, educació i benestar. Marshall considera que l'Estat liberal modern és una combinació d'aquests drets i que els drets socials són els més disputats de tots.

La principal característica del moment actual és que els liberals del segle XXI volen deslligar el triumvirat de drets establert per Marshall. Estan disposats a obrir els seus mercats als estrangers –actualment l'Europa de l'Est s'enfronta a una situació de «poblar o desaparèixer», tal com va succeir a Austràlia després de la Segona Guerra Mundial– i a concedir-los drets socials, però són reticents a concedir-los drets polítics. El dret de vot continua sent un privilegi basat en el lloc d'origen; és un domini reservat per a la majoria ètnica i cultural i per a les minories tradicionals del país, si n'hi ha.

La por a la reducció numèrica

En el seu llibre *The Fear of Small Numbers* (2006), publicat en el context de la guerra contra el terrorisme, el famós investigador d'origen indoamericà Arjun Appadurai es plantejava una pregunta de gran interès: com és possible que minories molt petites puguin ser objecte d'odi i alimentar impulsos genocides en una societat en la qual no representen més del 3 o el 4% de la població? L'argument d'Appadurai és, en primer lloc, que el problema amb les minories és que qüestionen la idea de totalitat del grup majoritari. I, en segon lloc, recorden a la majoria que també pot esdevenir una minoria.

Aquesta por de la majoria amenaçada és un dels factors més importants en la política europea. L'Europa de l'Est representa la por davant la reducció numèrica, l'enfrontament entre dues interpretacions molt diferents del concepte «majoria» inherents a la política

6. Vegeu Critchlow (2016).

democràtica. D'una banda, hi ha la promesa d'una majoria ètnica i cultural permanent sorgida en el context de la lluita per l'autodeterminació. Aquesta concepció sol estar associada amb l'aparició dels estats postimperials en l'Europa dels segles XIX i XX; i de l'altra, existeix el concepte de majoria tal com es defineix en la política democràtica.

En certa manera, l'enfrontament entre el liberalisme i l'antiliberalisme avui és l'enfrontament entre aquestes dues nocions de majoria: una és la que va sorgir amb l'aparició de l'Estat nació, amb uns trets culturals i ètnics molt concrets; i l'altra és el concepte de majoria adoptat en la política electoral, en què la majoria és com Barbapapà, l'adorable criatura de la sèrie infantil francesa que canvia de forma contínuament. Les democràcies europees es troben perdudes en la interacció constant entre aquestes dues concepcions del concepte de majoria, que l'ansietat demogràfica tensiona cada cop més.

El 1995, el destacat antropòleg estatunidenc Clifford Geertz va acceptar la invitació de l'Institut d'Humanitats de Viena per impartir una xerrada sobre el significat del món de la post-Guerra Freda. Contràriament al consens predominant en aquella època, Geertz va definir l'ordre internacional recent no com un ordre caracteritzat per la convergència i l'adopció de models occidentals, sinó com un sistema obsessionat en la identitat, en què aflorava «un corrent d'obscures divisions i estranyes inestabilitats». Geertz considerava que, per entendre aquest món, és important entendre «com les persones veuen les coses, hi responen, les imaginen, les jutgen i les aborden», i adoptar «formes de pensament que siguin sensibles a les particularitats, les individualitats, les rareses, les discontinuïtats, els contrastos i les singularitats».

És just reconèixer que ja vivim en aquest nou món. I, segons Geertz, la manera com responem a les preguntes «què és un país si no és una nació?» i «què és una cultura si no és un consens?» determinarà el futur d'Europa. Perquè són, precisament, aquestes dues preguntes les que avui esquinquen Europa.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Appadurai, Arjun. *The fear of small numbers*. Durham: Duke University Press, 2006.
- Critchlow, Donald. *Future Right: Forging A New Republican Majority*. Nova York: St. Martins Press, 2016.
- Enzensberger, Hans Magnus. *Civil Wars: From L.A. to Bosnia*. Traducció de Piers Spence i Martin Chalmers. Nova York: New Press, 1994, p. 117.
- Mehta, Suketu. *This land is our land: An immigrant's Manifesto*. Nova York: Farrar, Straus and Giroux, 2019.
- Millman, Noah. «The African Century. Africa is the largest place on Earth it's possible to ignore. It won't be forever». *Politico Magazine* (5 de maig de 2015). (en línia) [Data de consulta: 18.02.2023]. <https://www.politico.com/magazine/story/2015/05/africa-will-dominate-the-next-century-117611/>
- Neidig, Harper. «Trump says 2016 is the GOP's last chance to win». *The Hill* (9 de setembre de 2016). (en línia) [Data de consulta: 18.02.2023]. <https://thehill.com/blogs/ballot-box/presidential-races/295264-trump-this-will-be-the-last-election-that-the-republicans/>
- Orgad, Liav. *The cultural defense of nations*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Shachar, Ayelet. *The birthright lottery*. Cambridge: Harvard University Press, 2009.
- Smith, Stephen. *The Scramble for Europe: Young Africa on Its Way to the Old Continent*. Cambridge: Polity, 2019, p. 7.
- Von Clausewitz, Claus. *On war*. Princeton: Princeton University Press, 2008